

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך לט, תשמ"ח



האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

בין עברית לרוסית

א

הָוֵי (הֵוֵי) – בבואה של מלה רוסית

רשימה זו באה להשיב על השאלות: א. מה מקור המלה הָוֵי? ב. מי חידש אותה? ג. אימתי נתחדשה? ד. אימתי נכנסה אל תוך המילונים? ה. מה ניקודה? ו. מה הוראתה? המלה הָוֵי מובאת ב"מילון חידושי ביאליק" של יצחק אבינרי (תרצ"ה), והיא מתועדת שם בשלוש עדויות מתוך מאמרי ביאליק: "הָוֵי, תאור חיים" (מנדלי ושלשת הכרכים, עמ' תא); "שאר עניני הָוֵי" (ומנדלי זקן, עמ' קיב¹); "מחיי העם, הוֹי" (לזכרו של ש. בן-ציון, עמ' תלא). אבינרי שואב את מובאותיו מתוך מהדורת "כתבי ח.ג. ביאליק בכרך אחד ובשני ספרים", שראתה אור בתל-אביב בשנת תרצ"ג, דהיינו מהדורת יובל השישים למשורר, היא המהדורה המקובצת האחרונה של כתביו, שיצאה בחייו ובהשגחתו. ראוי אפוא לבדוק כל אחת מן המובאות הללו בנוסח הראשון שלה שבדפוס.

1. סעות היא ב"מילון חידושי ביאליק" והנכון הוא: עמ' תיב.

העדות הראשונה. מאמרו של ביאליק "מנדלי ושלשת הכרכים" נדפס לראשונה ב"השלח" כרך כו (שבט-תמוז תרע"ב/ ינואר-יוני 1912). שם בעמ' 184 כתוב:

"ושוב קוראים אתם את "בימים ההם" ואומרים: byt², תאור חיים – לא, אין זה byt בלבד."

באותה שנה עצמה שב ביאליק והדפיס את מאמרו בראש הכרך השלישי של "כל כתבי מנדלי מוכר ספרים". אף כאן הנוסח הזה לנוסח של "השלח", דהיינו מלת הַיְי אֵינְנָה ובמקומה המלה הרוסית byt. רק במהדורת היובל משנת תרצ"ג המלה המחודשת הַיְי מחליפה את המלה הרוסית:

"ושוב קוראים אתם את "בימים ההם" ואומרים: הַיְי, תאור חיים – לא, אין זה הוי בלבד." (מלת הַיְי הראשונה מנוקדת, ואילו השנייה לא.)

העדות השנייה. מאמרו של ביאליק "ומנדלי זקן" נדפס לראשונה בשם "אחרי היובל" בקובץ "מנדלי מוכר ספרים – קובץ מאמרים על תולדותיו וערכו האישי והספרותי", שיצא באודסה בשנת תרע"ט. שם בעמ' 209 כתוב:

"אומר הוא לכתוב סדרה שלמה של ציורים קטנים על חיי הבית בישראל. מתחלה – ציורי חגים ומועדים ואחרי כן

2. מסיבות טכניות ניתנו כאן המלים הרוסיות בתעתיק הלטיני.

– שאר עניני הַי. (בסוף המאמר רשום התאריך: א' חנוכה התרע"ח. תיבת הַי מנוקדת)

העדות השלישית. המאמר "ש. בן-ציון" נדפס לראשונה בשבועון "מאזנים" שנה ד תרצ"ב גל' 6, עמ' 3, וזה לשונו:

"אין אפילו שיר-עם אחד מקורי יהודי, ואתם יודעים עד כמה יש חשיבות לחומר מחיי-העם, מההוי, או לחלק העממי המושקע בספרות." (תיבת מההוי איננה מנוקדת).

עד כאן חומר העדויות בעקבות מה שהובא ב"מילון חידושי ביאליק". מבדיקת הנוסח הראשון שבדפוס של כל אחת מן העדויות הללו עולה שבשנת תרע"ב/1912 עדיין לא השתמש ביאליק במלה המחודשת הַי, אלא במלה הרוסית byt, שהיא גזורה משורשו של הפועל 'להיות' ברוסית³. העדות הראשונה מעטו של ביאליק זמנה אפוא תרע"ח/1917. ואולם בידינו עדות קודמת⁴:

"מאות אלפי חיים של יהודים עדיין מתחילים ונגמרים בעיירה הקטנה, והללו מצטרפים בהכרח לנוסחה מיוחדת,

3. הוא יסוד הודו-אירופי קדום. השווה הפועל BE באנגלית.

4. ובכלל: לא כל מה שהובא ב"מילון חידושי ביאליק" הוא העדות הקדומה ביותר. למשל, בדבר עדויותיהן של המלים תהומי, מבוצל, ראה "לשוננו לעם" יח (תשכ"ז), עמ' 91–92; וכן תגובתו של יצחק אבינרי והערת המערכת, שם עמ' 215–217.

ולכשתמצו לומר – אף מן הַהַי שלנו, הריחני והמסוגנן,
עדיין נשתמרה מדה נכונה בעיירה הקטנה" (א'
דרויאנוב, על הפרק: העירה שלנו. נדפס בשבועון
"העולם" שנה ח גל' 19–20 מיום ד' בסיוון
תרע"ד/16.5.1914 עמ' 4).

ובהערה למלת הַי דרויאנוב מוסיף: "הַי – byt. מלה
מחודשה זו מביאליק שמעתי."

בשנת תרע"ט ברנר משתמש במלה החדשה באחד ממאמריו:

"לפי שעה עמדו עזובה, מדמנה, שכולה של סמולנסקין,
פלוגות וסוכות של ברודס, כסלון וקבציאל של מנדלי,
דבשתא של ש. בן-ציון וטולנא של ברדיצבסקי על
עֶמְדָן, עם כל תרי"ג פרטי ה"הַי" וה"הוי" התלויים בהן"
(בבואתם של עולי-ציון בספרותנו. נדפס ב"הפועל
הצעיר" שנה יב גל' 1 מיום י"ח בכסליו תרע"ט/
22.11.1918 עמ' 10 טור ב).

עדות מוקדמת נוספת משנת תר"פ:

"ציורים מלוליים ותאורי הַי עד-אין קץ מספר באים
בספור והם מלאכת-מחשבת ומעשה-אמן" (ד"א פרידמן,
מַעְבָּר לַיָּמִים. נדפס ב"התקופה" ספר ו, טבת-אדר תר"ף,
עמ' 503. זו סקירה על הנוסח הראשון של "הכנסת כלה"
לש"י עגנון).

כל העדויות הראשונות של מלת הַי – דרויאנוב (תרע"ד), ביאליק (תרע"ח/1917), ברנר (תרע"ט/1918), פרידמן (תר"פ) – בכולן הַי מנוקדת קמץ. וכך מנוקדת מלה זו ב"מילון חידושי ביאליק" משנת תרצ"ה. יהודה גרזובסקי (גור) לא הספיק להביא את המלה החדשה בכרך הראשון של "מילון השפה העברית" שלו, שראה אור בשנת תרצ"ה/1934, אבל הביא אותה ב"מילואים ותיקונים" שבסוף הכרך השלישי של מילונו, שיצא בשנת תרצ"ז/1936. גם כאן הניקוד הַי. אף במהדורתו המורחבת של מילון גור ("מילון עברי") משנת תש"ו מלה זו מנוקדת קמץ.

כיוצא באלה "מילון חדש" של אברהם אבן-שושן (כרך ראשון א-ז תש"ח/1947) ומילונו של מאיר מדין "מאלף עד תו" (תשי"ד): מלת הַי מנוקדת בהם בקמץ.

והנה אחת המהדורות של "מילון חדש" – אחרי שנת תשי"ב ולפני שנת תשט"ז⁵ – שינה בה אבן-שושן את דעתו וניקד הַי בפתח: כך בכל המהדורות של "מילון חדש" למן תשט"ז ואילך וכך במילונו המורחב "המילון החדש" (כרך א תשכ"ו). כיוצא בזה "אוצר הלשון העברית" של יעקב כנעני (כרך ג

5. במהדורה השנייה של "מילון חדש" משנת תשי"ב עדיין מנוקד הַי בקמץ, ואילו במהדורה החמישית משנת תשט"ז כבר מנוקד הַי בפתח. לא עלה בידי לראות את המהדורה השלישית והרביעית של "מילון חדש", כדי לקבוע אימתי בדיוק חל השינוי בניקודה של מלה זו.

תשכ"ב/1961) ומהדורות המתוקנת של המילון "מאלף עד תו" למאיר מדרן (תשל"ג) – בכולם מלת הַי מנוקדת פתח.

רשאי מחבר מילון לנקד את מלת הערך, את 'דיבור המתחיל', כהבנתו בלשון ובדקדוק, ואולם כאשר הוא מביא עדויות מן הספרות, משנה בהן את הניקוד שבמקור ומתאימו לניקוד מלת הערך – יש חשש שהמעין יטעה לחשוב שאכן כך הוא הניקוד במקור עצמו.

עקבנו אחר ניקודה של מלת הַי למן עדויותיה הראשונות, וראינו את השינוי שהטילו בו מילונאים מאמצע שנות החמישים ואילך. ראוי להביא כאן בקיצור את הגדרותיה של מלה זו במילונים השונים:

(תרצ"ה) ארחות-החיים, מנהגים (אבינרי, מילון חידושי ביאליק).

(תרצ"ז) נוסח חיים, דרך חיים, מהלך חיים, החיים המצויים והרגילים (גרזובסקי, מילון השפה העברית).

(תש"ו) נוסח החיים, דרך החיים, מהלך החיים, החיים המצויים והרגילים (גור, מילון עברי).

(תש"ח) אורח חיים, דרך חיי עם או ציבור אנשים במקום מסוים או בזמן מסוים – מנהגיהם, נימוסיהם, תרבותם, עסקיהם וכדומה (אבן-שושן, מילון חדש).

(תשי"ד) דרך חיים של ציבור (מדרן, מאלף עד תו).

(תשכ"ב) 1. אורח-חיים, כלל המנהגים וההרגלים של עם מסוים, או מעמד חברתי וכדומה (כנעני, אוצר הלשון העברית).

(תשכ"ו) אורח-חיים, דרך חיי עם או ציבור במקום מסוים או בזמן מסוים – מנהגים, נימוסים, תרבות, עסקים וכדומה (אבן-שושן, המילון החדש).

יש המקצרים בהגדרה (אבינרי, מדן) ויש המאריכים (גור, אבן-שושן, כנעני). איש מן המילונאים אינו מעלה את הקשר שבין המלה הרוסית byt ובין המלה הַי, שהיא בבואתה בעברית.

ב

"טמן את המרצע בשק"

ביטוי שלא היה ולא נברא אלא במילונים

סיפר לי ידידי הפרופסור וולף מוסקוביץ, שב"אוצר הלשון העברית" של יעקב כנעני, בפועל טמן, מובא הביטוי "טמן את המרצע בשק", וכי לדעתו הוא תרגום האמרה הרוסית הידועה *šila v mešké ne utaiš* שתרגומה המדויק לעברית: [את ה]מרצע בשק לא ת[וכל לה]חביא.

כנעני אינו מביא כל אסמכתה, אבל מציין שהביטוי מקורו לע"ת, היינו "לשון עברית חדישה, כולל העיתונות המובחרת", ומגדירו כך:

משל למי שמשתדל להעלים דבר שאינו ניתן להעלמה, שהסתיר דבר והוא בולט ונראה לעין.

עיון ב"המילון החדש" של אבן-שושן מגלה את מקורו של כנעני. שם בערך מרצע מובא:

– טמן את המרצע בשק (במרצוף)⁶, דיבור-משל על מי שניסה להעלים דבר בדרך שאינה ניתנת להעלמה: "אין טומנין מרצע במרצוף" (קלוזנר, הספרות ד 538).

עיון בספרו של יוסף קלוזנר "היסטוריה של הספרות העברית החדשה" מגלה, שמקור המובאה של אבן-שושן איננו קלוזנר אלא המשורר יהודה ליב גורדון ("ל"ג). וכך קלוזנר כותב:

ואולם ביחוד הצטיין גורדון בתרגום של ביטויים לועזיים לעברית; [...] הוא ידע למסור את הפיתגמים הלועזיים בצורה עברית מקורית. הרי דוגמאות אחדות: [...] "אין טומנין מרצע במרצוף".⁶

מקור המובאה סיפורו של "ל"ג" המעורב בדעת⁷, ושם כתוב כך:

אף זהירותי עמדה לי להנצל מן הפחים אשר טמן לרגלי יחיאל השמש. רק פעם אחת אירע לי מאורע, אשר על ידו כמעט הייתי בכל רע, כי סוף סוף אין טומנין מרצע במרצוף לפי שהוא מבצבץ ויוצא.⁸

6. שם, כרך ד תש"א עמ' 538; מהד' ג 1963 עמ' 457.

7. נדפס לראשונה בשנת 1880 בעיתון "המליץ" שנה 16 גל' 26–27, 30–32.

8. המעורב בדעת, פרק ג. ראה כתבי י"ל גורדון, כרך שני, סיפורים, תרפ"ט, עמ' 133. קלוזנר מעיר: כאן סופו של הביטוי: "לפי שהוא מבצבץ ויוצא"; אבל זכורני, שבמקום אחר מסיים גורדון בחריזה: "שמא יודקר הפרצוף" (היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ד, מהד' ג, עמ' 457, הערה 898).

קלזנר, שידע רוסית היטב, עמד על מקורה הלועזי של האמרה "אין טומנין מרצע במרצוף" שבסיפורו של יל"ג. אבן-שושן לא הזכיר את יל"ג, הביא את קלזנר כמקור, ועשה באמרה שני שינויים: האחד, את "אין טומנין" (שהוראתו "אי אפשר להטמין") שינה ל"טמן"; השני, האחר, הוא החליף את המלה הנדירה "מרצוף"⁹ במלה "שק", אם כי רשם בצדה גם "מרצוף", שהרי כך כתוב בעדות היחידה שהוא מביא בשם קלזנר.

כנעני העתיק מאבן-שושן והשמיט כליל את המובאה ואת מלת "מרצוף". כך נולד הביטוי "טמן את המרצע בשק", והוא אח לביטוי הרווח "יצא המרצע מן השק", שאין לו מקבילה ברוסית. ואולם בפולנית יש שני ביטויים: האחד הוא nie utai się szydło w worku שתרגומו 'לא יתחבא מרצע בשק', והוא אח לביטוי הרוסי 'מרצע בשק לא תחביא' המובא לעיל, והביטוי האחר הוא: wyszło szydło z worka¹⁰ שתרגומו 'יצא [ה]מרצע מן השק', והוא כנראה מקור הביטוי הרווח בעברית החדשה.

9. "הכרים והכסתות והשקין והמרצופין שנפתחו – הרי אלו טמאים מדרס" (משנת כלים כ, א). במהדורת אלבק-ילון של המשנה מפורש: "והמרצופין – השקים הגדולים שמוליכים בהם סחורות".

10. תודתי לד"ר א' ציגלמן שהעמיד אותי על ביטוי זה.